

PATENT DE CORS

16.09.2022–22.01.2023

DANIEL
GARCÍA
ANDÚJAR

NAVEGAR L'AVERN: VIOLÈNCIA I MIGRACIÓ

Imma Prieto

Durant molts anys vorejaren errants totes les costes,
empesos pel destí.

—*L'Eneida*, Virgili

Per què em veig en terra estranya i captiu?
He perdut... la meva estimada llibertat...

—*Romance del cautivo* [Romanç del captiu], Deseado Mercadal

La violència ha estat sempre una part consubstancial de les relacions que hem establert amb altres pobles i comunitats diferents de la nostra. Reflexionar sobre l'expulsió ens porta a l'acció de treure cap a fora, però en aquest gest identitari, i apel·lam a la identitat del que expulsa, s'hi amaga alguna cosa més profunda que té a veure amb la voluntat de fer desaparèixer l'altre, no només del territori que es considera propi, sinó de la vida. Etimològicament, 'expulsar' prové del llatí *expulsare*, que a la vegada prové d'*expellere*, format pel prefix *ex* (cap a fora) i el verb *pellere* (foragitar, llançar), i és interessant recordar que *pellere* es relaciona amb l'arrel indoeuropea *pel*, que en castellà és present a la paraula *apellido* [l·linatge]. Expulsar, està, per tant, intrínsecament relacionat amb treure cap a fora la part més íntima d'una persona, atenent la seva cultura, els seus costums i les seves idees. Si reconèixer el nom és el que identifica i significa un ésser humà, eliminar-lo vol dir acabar amb la seva existència. No és gratuït, doncs, pensar per què als presos dels camps de concentració primer de tot se'ls sotreu el nom i se'ls atorga un número. O, si ens apropam al present, les morts al Mediterrani se segueixen comptant

Daniel García Andújar, *Juguete de los bados* [Empesos pel destí], 2022 (fotograma del vídeo). Vídeo, monocanal, color, so.
Duració: 6' 25". Cortesia de l'artista

en xifres i s'obvia que parlam de persones amb noms, costums i idees pròpies. Reflexionar sobre l'expulsió, la fugida o el desterrament exigeix aturar-se a pensar si en aquesta acció s'amaga un canvi en la naturalesa de la nostra vida o un passatge en el qual pot aparèixer la mort. Navegar el Mediterrani és una acció carregada de significats històrics, polítics i socials. És assumir una multiplicitat de presències i absències portadores d'històries enterrades i negades, és voler veure que el temps és, encara, el transmissor d'un imaginari que fa palès el conflicte i l'exili.

«Patent de cors» dona nom a l'exposició que Daniel García Andújar presenta aquesta temporada, amb materials i obres inèdites, i que incideix en el permís que impunement facilitava la pirateria, amb la qual cosa ja deixa entreveure que parla d'abandonament, d'espoli i de pèrdua. Sota aquest epígraf, García Andújar ha portat a terme una tasca de recerca i recuperació històrica per presentar-nos diverses peces que apel·len a un temps i a un espai comú i que, des d'aquesta perspectiva, obren una reivindicació dels silencis que caracteritzen tan bé el nostre passat i el nostre present.

La patent de cors era una espècie de document que antigament s'atorgava per poder espoliar els vaixells de terres enemigues, és a dir, un permís que l'Estat generava per robar i humiliar l'altre. Tot i que s'abolí el 1896, encara queden rastres d'aquesta permissivitat, sobretot si apel·lam als drets humans. Des d'aquestes estances heretades, Daniel García Andújar obre un espai de reflexió atenent eixos diversos: els fluxos migratoris que han tengut lloc al Mediterrani al llarg de la història, sobretot els propiciats per motius sociopolítics; l'anàlisi de la diferència entre una expulsió o una fugida d'una terra cap a una altra a través de la mar. Finalment, reconèixer i pensar la mort que, d'alguna manera, no només és permesa, sinó propiciada.

Pensar el Mediterrani com a espai autònom, és a dir, com a *locus*, genera múltiples paradoxes derivades de la permissivitat passada i present. De fet, esdevé un símbol de les accions que acompanyen la humanitat. Són moltes les societats actuals que continuen funcionant sota estructures neoliberals i patriarcals. Esmentar l'espoli, l'exploració i l'abús és subratllar que la vulneració dels drets dels éssers vius ha anat i va en augment. Els materials i les històries que ens trobam ens retornen la possibilitat de ser en un lloc, d'esdevenir espai i reivindicar memòries. Atesa la impossibilitat d'abastar tots els silencis, es congrega un *corpus* visual que apel·la a temps diversos, peces que marquen un fil històric i assenyalen un no-final: des dels relats de *L'Eneida* fins als darrers cossos que han mort en la travessia cap a Europa.

L'exposició congrega una mena de mosaic o arxiu simbòlic que permet rastrejar el conflicte i el dolor a través de més de tres-centes imatges. S'incideix en la necessitat de revisar i reescriure la història, de reconèixer que el robatori i l'espoli es produeix no només després de la permissivitat d'una metafòrica patent de cors, sinó en històries oficials i, sobretot, en el moment en què desposeïm les persones dels seus drets, de les seves memòries i de la seva identitat. La història és plena de sostraccions sistèmiques que acompanyen i han acompanyat desplaçaments i exilis forçats. És des d'aquesta condició de desterrament des d'on es reivindica la dignitat esborrada i la necessitat de retornar-los el lloc que sempre haurien d'haver habitat. Daniel García Andújar recupera i recrea un emplaçament que, tot i que és conegut, es presenta per primera vegada des d'aquest punt de vista: el Mediterrani. Pensar el *Mare Nostrum*, tal com l'anomenaven els romans, és assumir aquests viatges, diàspores i migracions. És recuperar altres vides, moltes de les quals perdudes

i silenciades. Pensar el Mediterrani com a ínsula, com a lloc aïllat però identificat, provoca estranyesa i inseguretat. És treure a la llum altres relats que dialoguen amb aquesta actualització de la patent de cors i que estableixen una metàfora que accepta el robatori, no només material, sinó dels drets fonamentals.

D'entre les moltes narracions que s'han trobat, s'ha de destacar la figura de Deseado Mercadal (Maó, 1911 – 2000), escriptor, periodista i músic que formà part de la resistència de Menorca durant la Guerra Civil i dirigí el diari socialista *Justicia Social*. Durant la seva fugida del règim franquista fou internat en diversos camps de concentració al nord d'Àfrica i al sud de França. Posteriorment, el 1948, tornà des d'Algèria a Espanya com a desterrat, fins que el 1965 li permeteren retornar a la seva Menorca natal. Diversos documents i alguns dels llibres que va escriure es mostren com a homenatge, juntament amb el llibre que presentam de Daniel García Andújar, acabat d'editar i que és, fins ara, la publicació visual més completa sobre la presència dels presos republicans en camps de concentració a la costa mediterrània. Així mateix, es composen mites grecoromans que adopten un rol visionari, com el vídeo *Juguete de los hados* [Empesos pel destí] (2022), produït a les costes balears, que mostra Posidó solcant la mar engabiada en una pastera.

L'exposició es completa amb les sèries de dibuixos «Mediterraneum. Atlas. Puertos» [Mediterraneum. Atlas. Ports] (2022), «Patente de corso. Atlas» [Patent de cors. Atlas] (2022), «Migrantes desaparecidos registrados en el Mediterráneo desde 2014» [Migrants desapareguts registrats al Mediterrani des del 2014] (2022) i els vídeos *Tráfico* [Trànsit], *Mare Nostrum*, *al-Baḥr al-Mutawāsiṭ*, *طساوتما رحبا* *Ak Deniz*, que es mostren sota l'ombra de la pastera *Baya Rimes*. «Mediterraneum. Atlas. Puertos»

presenta els cent seixanta-tres ports reconeguts al Mediterrani, mapes antics que mostren el tràfec dels trajectes migratoris en vermell, una marca simbòlica de la sang que acaba al fons de la mar. «Migrantes desaparecidos registrados en el Mediterráneo desde 2014» dona a conèixer des de la màxima senzillesa aquests noms esborrats, xifres enumerades d'una en una que denuncien el despropòsit de les polítiques migratòries actuals. La sèrie «Patente de corso. Atlas», que dona nom al projecte, presenta una multiplicitat d'imatges que van des de documents d'època que registren ingressos en presons o morts a fotografies de tortures a reclusos en camps de concentració. García Andújar també ha recreat un imaginari que estableix un paral·lelisme entre les conductes violentes exercides als presos i les relacions que establim amb altres pobles, amb la qual cosa mostra de nou un paral·lelisme entre el passat i el present a l'hora d'afrontar la presència de la diferència. De fet, retornar a la metàfora de la patent de cors permet albirar que l'exercici de la violència no pot separar-se dels nostres gests i de les nostres conductes: «La idea que l'exercici de la violència, en particular la pràctica del cors, constitueix un eix fonamental de les connexions mediterrànies durant l'era moderna em sembla una evidència. Tot i això, fins ara no s'ha adoptat aquesta perspectiva per indagar, des d'un punt de vista global, la manera en què diferents territoris connecten entre si a l'àrea mediterrània».¹

1. Douki, Caroline i Minard, Philippe, «Histoire globale, histoires connectées : un changement d'échelle», *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 54-4 bis, 2007, p. 7-21; Werner, Michael i Zimmermann, Bénédicte, «Beyond comparison: Histoire croisée and the challenge of reflexivity», *History and Theory*, vol. 45, 2006, p. 30-50.

El conjunt de materials és envoltat d'una espècie de murmurí d'altre temps, la peça sonora *Dante Alighieri-Inferno* [Dante Alighieri-Infern] (2022), que genera, de nou, un gir que ens expulsa cap a una suspensió temporal. És inevitable pensar en la pintura d'Eugène Delacroix *Dante et Virgile aux enfers* [Dante i Virgili a l'infern] (1822), cossos que es descomponen al voltant de la barca en què els dos personatges naveguen l'Avern. Cossos com els dels milers de persones engolides per la mar, aquesta mar que separa dues terres, com designa el seu nom. Cossos llançats per precipicis per causes polítiques i ideològiques, cossos ofegats a causa dels temporals durant una travessia en cerca d'una dignitat somiada i cossos expulsats d'altres terres simplement per por a la seva presència.

Començàvem el text amb la citació de *L'Eneida*, però hem de reconèixer també el seu precedent, la *Iliada* d'Homer, on millor es representa la fúria i la violència d'aquestes aigües traïdorenques. En el poema es relata la traïció de Posidó a Zeus, en què s'apel·la sempre al caprici dels Fats. Interessa, de fet, aquesta traïció entre iguals, arquetips clàssics que continuen guiant el rumb d'allò contemporani. El projecte dona visibilitat a l'herència històrica que ens acompanya i ens distingeix, a aquesta violència gratuïta amb què gestionam els conflictes i, sobretot, denuncia el nepotisme amb què establim una relació que ja parteix d'una condició desigual. Des d'aquests preceptes s'apel·la a la manca de veracitat històrica i, especialment, a la monstrositat amb què l'ésser humà es relaciona amb si mateix.

VETUS MARE

Tomás Andújar

Els troians derrotats que fugiren de la seva ciutat cap a l'ocàs guiats per Enees, que deixaven enrere les seves cases en flames, les tombes dels seus pares i els altars dels seus deus eren els mateixos que demà embarcaran a Líbia a l'encalç del nord enlluernador. Els homes i les dones que, el 1939, vençuts també, salparen amuntegats des d'Alacant cap a Orà, des de Maó cap a França, eren, en essència, talment com els que arribaren ahir i fa un mes a Mallorca, a Almeria o a Múrcia després de navegar en bots des d'Algèria.

El mar fèrtil en el qual germinà la nostra civilització és solcat de cicatrius, d'exilis, de derrotes i desterraments. Guerra, fam, fanatisme, persecució, misèria, exclusió, cobdícia, els impulsos i les passions més destructives inflen les veles, submergeixen els rems i fan girar les hèlices en l'incessant anar i venir a través del vell mar. Canvien els deus i les naus, els noms dels ports, dels reis i dels ministres, les armes, les eines i les llengües, però sempre, cada minut, des que el mar d'enmig existeix, algú navega abatut per tot allò que deixa enrere i temorós del que l'espera. Imparables, els pobles i la gent de les riberes o de terra endins teixeixen camins que s'esvaeixen sobre el mar quan el creuen per sobreviure, que és l'impuls humà primordial, ni dolent ni bo.

Un rastre de la memòria profunda d'aquest trànsit és a l'epopeia d'Odisseu, llavor de totes les narracions successives, al relat del viatge d'Enees, justificació mítica de l'imperi mediterrani romà, i es pot seguir en el subtext de milers de llibres d'història que enalteixen glòries, conquestes i triomfs nacionals. Però als contes i tractats dominen les fantasies i els fets heroics en els quals els protagonistes assoleixen els seus propòsits i vencen, tot i

que per aconseguir les seves metes patessin sofriments i humiliacions. L'adagi que afirma que la història l'escriuen els vencedors és vàlid per a la història oficial i per a bona part de la literària, però no és una veritat absoluta. El dels dominadors és l'afluent principal del mar de la memòria, però en el mateix mar desemboquen molts de rius i el temps modela els corrents i les costes, l'arena d'allò que succeí i d'allò que perdura.

L'agonia de la República

Llegint entre línies la història acadèmica i literària del segle XX, del qual encara no tenim la certesa que hagi acabat, hi ha un rastre enfosquit pel volum de les monstrositats de la Guerra d'Espanya i la Segona Guerra Mundial que se suma sense glòria al corrent continuat d'exilis mediterranis forçats pels conflictes bèl·lics, el corrent dels troians. De principis de febrer a l'últim dia de març de 1939 es produí una fugida massiva des del llevant peninsular i Menorca de milers d'espanyols republicans que navegaren cap al nord d'Àfrica, sobretot a Algèria, aleshores província de la França autoproclamada fraterna, igualitària i lliure.

L'èxode més gran de republicans que s'escapaven de l'avançada franquista, ja imparable, va tenir lloc a través dels Pirineus entre el gener i el febrer de l'any de la victòria de la insurrecció contra la República. Al voltant de mig milió de persones creuaren les muntanyes en el moment més cru de l'hivern per buscar auxili a la república veïna, que, a pesar de tenir un govern d'esquerra, havia negat qualsevol ajuda als seus camarades espanyols i respongué a l'allau internant la majoria d'aquella multitud de refugiats en camps de concentració. Però quan Catalunya caigué, amb la via pirenaica tancada, els rojos, empesos

per l'avanç del front, acabaren concentrats en el quadrant sud-est peninsular.

Des de principis de febrer fins a finals de març, almenys 65 vaixells, la majoria petites naus de pesca o mercants, però en algun cas també grans vaixells de transport, partiren de diversos ports del llevant, de València a Almeria, rumb al nord d'Àfrica, sobretot a Orà, la més hispana de les ciutats algerianes. En aquest èxode republicà arribaren als dominis francesos del Magreb al voltant de 8.000 persones. A més dels vaixells civils, tres creuers de guerra, vuit destructors i altres embarcacions menors de l'armada republicana amb base a Cartagena salparen també cap al sud-est amb uns 3.800 militars i prop de 400 familiars. Aquest episodi de la fugida de la flota tengué conseqüències sobre el desenllaç de la guerra, perquè minvà els ja malparats recursos bèl·lics de la República i incrementà l'exili nord-africà amb uns 1.500 marins, que es negaren a regressar quan la resta retornà a la nova Espanya amb els vaixells una vegada acabada la contesa.

El port d'Alacant fou l'espai simbòlic, per volum i dramatisme, d'aquesta fugida agònica en els dies finals de la guerra, la boca de sortida d'un embut obstruït, la darrera terra de la Segona República. Al voltant de 20.000 persones, sobretot homes amb compromís polític o militar, però sense responsabilitats de primer nivell, i també dones amb nins que temien, amb raó, la ira dels vencedors, ompliren els molls tot esperant els vaixells anglesos i francesos que havien de salvar-los. N'arribaren pocs, i dels pocs que arribaren, encara menys tengueren capitans amb prou gosadia per plantar cara al setge de l'armada nacionalista i rescatar aquells derrotats desesperats. Dels que sí que ho feren, s'ha guanyat alguna celebritat l'*Stanbrook*, que salpà d'Alacant el 28 de març carregat fins al límit de la seva capacitat amb unes 3.000 persones rumb a Orà.

L'escriptor valencià Max Aub va descriure els darrers espeternecs de la República al port d'Alacant a *Campo de los almendros*, la novel·la que tanca el seu cicle sobre la Guerra d'Espanya. Titulà el llibre amb el nom que donaren al camp de concentració on portaren des del port els 15.000 homes presos per les tropes franquistes atrapatats sobre els molls quan, l'1 d'abril de 1939, Franco proclamà el captiveri i el desarmament de l'exèrcit roig que posava fi a la primera part de la massacre.

La memòria de Deseado

En una escala més petita i en circumstàncies diferents a les d'Alacant, a les Illes Balears l'èxode republicà a través del mar es produí des de Menorca. Després de resistir a la insurrecció del juliol de 1936, l'illa s'havia mantengut fidel al govern democràtic suportant la pressió que des de Mallorca exercia el poder revoltat amb el martelleig de l'Aviació Legionària italiana. Els primers dies de febrer de 1939, la resistència es va trencar.

Deseado Mercadal, músic de formació i militant socialista compromès, que havia participat en la defensa republicana com a director del diari *Justicia Social*, publicà *La Guerra Civil en Menorca* el 1994, onze anys després d'editar *Yo estuve en Kenadza*. En ambdós llibres, que poden llegir-se en ordre invers a la seva publicació com una sola obra, l'autor conta la seva experiència personal, documenta el que succeí al seu voltant durant la guerra a l'illa, sense ometre els crims comesos per alguns correligionaris, i relata el seu exili forçat al nord d'Àfrica, on patí el càstig arbitrari dels camps de concentració francesos en els quals foren reclosos per motius ideològics uns 15.000 republicans espanyols.

La peripècia de Deseado és plena de sofriment, perquè patí desarrelament, perills, angoixa, humiliacions,

fam i explotació severa, però la fortuna el va lliurar del destí fatal de molts dels seus companys de captiveri. Va ser a l'infern sense abrasar-se, compartí penalitats amb els presoners que extreien carbó de les mines de Kenadza, en els confins del Sàhara algerià, al costat de la frontera marroquina, però el salvà «la sort de ser músic», com titulà un capítol de les seves memòries d'exili.

Yo estuve en Kenadza. Nueve años de exilio és un relat senzill i vivaç, amb un gran valor documental com a testimoni d'un capítol de l'èxode republicà i de la Segona Guerra Mundial que roman en la penombra de la història. Deseado contà la seva experiència per deixar constància també de la dels companys menys afortunats, com Francisco Poza, el seu paísà torturat fins a la mort al camp de càstig d'Hadjerat M'Guil. Dels milers d'homes sotmesos a reclusió i a treballs forçats per França a Algèria i al Marroc, presos després de creuar el mar per alliberar-se de la repressió del feixisme espanyol o una vegada travessats els Pirineus i ser després deportats a Àfrica, només uns quants deixaren escrita la seva història i, d'entre aquestes memòries, la de Deseado és de les més riques i documentades. Amb el seu llibre, autoeditat modestament, complí una missió contra l'oblit:

Encara quedam unes dotzenes de menorquins dels que passàrem per la dura prova de l'exili. Qualsevol de nosaltres podria contar la penosa història d'aquells anys que hom voldria que s'haguessin esborrat sense deixar rastre en la nostra ment i en el nostre esperit, si això, a més de no ser possible, no fos tampoc convenient ni just, perquè algú ha de contar als que no ho varen viure el que fou aquella aventura inimaginable a la qual ens vèrem forçats tants de milers de compatriotes.

[...] Perquè la mort, amb el seu hàlit sinistre, passà vorejant-nos a tots, a alguns ens envoltà amb el seu

gèlid mantell i en respectà d'altres potser perquè un dia poguessin oferir el testimoni d'aquell drama llastimós i funest.

En aquestes paraules de Deseado Mercadal del pròleg de *To estuve en Kenadza* es condensa la idea del propòsit que volia complir amb el seu relat. Quan diu «[...] algú ha de contar als que no ho varen viure [...]» suggereix que la memòria és tant una obligació dels que han protagonitzat els fets com un dret de qui no els han viscut, però els han de conèixer per justícia.

Aub, en el corrent d'Enees i Ulisses

En el llibre que Daniel García Andújar ha creat per a aquesta exposició, Deseado hi té un paper central. La seva és una història petita, particular, una bombolla en el curs del gran riu del segle XX, ni especialment dramàtica ni singularment heroica, però, potser per això, és una metàfora ajustada de la peripècia dels milers d'homes i de dones empesos a l'exili. Deseado creuà el mar de Menorca a Alger, fou rebutjat i reembarcat rumb a França, on l'enviaren a la presó a cel obert de la platja d'Argelers, la més gran i més vergonyant presó que va tenir aquest país. Només aguantà una nit abans de fugar-se i s'embarcà de nou per travessar el mar fins a Algèria, on acabà igualment pres als camps de concentració per a esquerrans espanyols, francesos i centreeuropeus, i també per a jueus castigats per la seva raça seguint les directrius nazis. La història de Mercadal reuneix en essència les de centenars de paisans menorquins i desenes de milers de compatriotes, i comparteix trets essencials amb els protagonistes del flux immemorial al qual Daniel García Andújar dedica «Patent de cors».

El llibre sobre l'exili republicà al nord d'Àfrica i l'exposició en el seu conjunt són també un al·legat per la memòria, suport de les cultures i eina de la justícia, la memòria com a deure dels supervivents i el dret dels que viuran.

Max Aub encarna com ningú aquesta pulsio de la memòria. Aub, de pare alemany i mare francesa, jueus ambdós, fou, per aquest ordre, escriptor, espanyol i socialista, i amb el seu treball com a dramaturg es convertí en una figura rellevant de la intel·lectualitat de la Segona República. Compromès amb la democràcia i el rebuig del feixisme, ocupà llocs de responsabilitat com la Secretaria del Consell Nacional del Teatre i, en qualitat d'agregat cultural de l'ambaixada a París, prestà un servei de gran rellevància històrica: encarregà a Alberto Sánchez, Joan Miró i Pablo Picasso les obres que s'exhibiren en el pavelló espanyol de l'Exposició Internacional de París el 1937. En el cas del *Guernica*, entregà en persona el doblers que el pintor malagueny cobrà en concepte de despeses materials.

Abandonà Espanya a principis de 1939 i, quan la seva acollida de la França republicana es convertí en persecució i repressió després de la derrota del país enfront de l'Alemanya nazi, Aub fou detingut i deportat al camp de concentració de Djelfa, a Algèria. Creuà el mar com a presoner, com molts dels republicans que penaren els camps francesos d'Àfrica, per sumar-se als que havien arribat directament a la vora sud del Mediterrani des d'Espanya. Entre filats, sota la lona de les tendes militars en què vivien al mig del pedregar de l'altiplà de l'Atles, començà a escriure *Diario de Djelfa*, una col·lecció de poemes sobre el captiveri, la fam, la set, les tortures i, també, la nostàlgia i l'evocació de l'Espanya que havia vist florir i rebentar en menys d'una dècada. És un llibre cru, punyent, en el qual les ferides xisclen i la ràbia cou, que Aub publicà el 1944 a

Mèxic, on s'exilià de per vida després d'aconseguir sortir de Djelfa i agafar un vaixell a Casablanca el setembre de 1942.

La seva vocació inflexible de deixar constància de la tragèdia espanyola es plasma a la sèrie de sis novel·les sobre la guerra *El laberinto mágico*, començada el 1943 amb *Campo cerrado* i coronada el 1968 amb *Campo de los almendros*, obra mestra de la literatura sobre la Guerra d'Espanya. Aub publica ja el 1943, quan encara estaven operatius alguns dels camps africans francesos, dos relats sobre Djelfa, i aquest mateix any, en plena guerra mundial, edita *San Juan*, una tragèdia que sintetitza el drama dels vençuts desposseïts de la seva terra, jueus en aquesta obra, tot i que ben bé podrien ser els espanyols exiliats, un grup de dones i homes que vaguen pel Mediterrani en cerca de refugi, condemnats a ser estrangers vagin on vagin, i que acaben morint en un naufragi, aollits per la mort, per a la qual ningú no és estranger.

Un dels personatges atrapats al vaixell sense rumb interpe·lla un company de desgràcia:

Tu creus que és una carrera nova? Aquí és on t'equivoques! És la carrera de sempre: Adam i Eva ja l'estudiaren. No eren ja uns refugiats? No els expulsà Déu del Paradís? O és que no creus en aquestes històries? No? De llavors ençà ve el corrent. O no eren de la teva raça?

*Al mig de la terra, el nostre mar:
Mediterrani, Mare Nostrum*

Els republicans espanyols forçats a l'exili i esclavitzats a Algèria, com Aub i com Deseado, recorregueren una ruta mil·lenària que ja havien fet per fam centenars de menorquins dècades abans, com segles abans la transitaren moriscs i sefardites expulsats d'Espanya per fanatisme

religiós, racisme i ceguesa política. En el segle XVI, pirates i corsaris musulmans procedents del sud saquejaren en desenes d'atacs les costes de Mallorca, Eivissa i Menorca amb una cruesa en la rapinya que condicionà d'una manera molt característica el poblament de les illes. Al seu torn, les Balears llançaren al mar en el segle XVII uns quants ambiciosos marins cristians que saquejaren i guerrejaren amb el suport de la corona. Després, Espanya, França, Itàlia i el Regne Unit colonitzaren el nord d'Àfrica, com els musulmans, que havien dominat gairebé tota la Península Ibèrica, com Roma, que conquerí i assimilà totes les terres que banyen el Mediterrani i els rius que el nodreixen.

La història del nostre mar, la gran dels regnes, dels estats i dels imperis i la petita dels homes i les dones corrents, ho conté tot, i tot ha de recordar-se, també el sofriment i les crueltats dels vencedors, les contradiccions i els vaivens del que és just.

En la vida d'Albert Camus (1913-1960) se sintetitzen algunes d'aquestes paradoxes. Francès algerià, *pied-noir*, la seva mare era d'origen menorquí. Començà la seva carrera d'escriptor com a periodista a Alger, on s'havia criat, i fou un testimoni crític del drama dels refugiats fugits de la Guerra d'Espanya, amb qui simpatitzava i a qui sempre elogià i reivindicà enfront de la indiferència de la majoria dels seus compatriotes. Camus també fou incòmode per als seus perquè defensà els algerians, habitants de segona categoria de les províncies franceses nord-africanes. Quan els sotmesos s'alçaren contra els colons en una guerra sanguinària i terrorista, l'escriptor es trobà entre el foc creuat, incomprès en el seu pacifisme àcrata. Quan la seva terra se separà del seu país, s'aguditzà en Camus el sentiment d'estranger, l'estranyesa vital dels que no són del tot d'enlloc, la pena dels exiliats retornats i dels que viuen lluny d'on tenen el seu cor, com els espanyols que a Àfrica, a França i a

Mèxic brindaven cada Cap d'Any perquè el següent fos el del retorn mentre es lamentaven en la distància que ningú no se'n recordàs d'ells al seu país.

Avui, com fa cent anys i d'aquí a un segle, gent de diverses races, religions, llengües, costums, maneres d'abillar-se i sabers travessen el mar maldant per la supervivència, per l'ansia de conquesta o en cerca de riquesa. Creuen els seus rumbos amb els dels perseguits, els famolencs i els esclaus. Cada un s'emporta les essències del seu origen, com pol·len enganxat al cos, i les escampen quan arriben a la seva destinació, on es contaminen d'un altre pol·len.

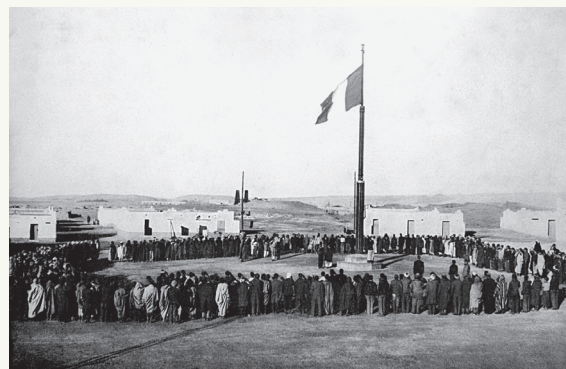
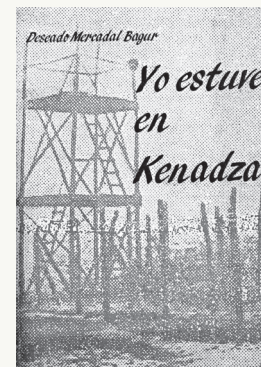
Així és sempre i així s'ha conformat la realitat de les ribes del Mediterrani. De nord a sud i en sentit contrari, d'orient a occident i d'oest a est, homes i dones de les riberes han traçat sobre el mar indiferent els solcs del seu atzar, com cantà Machado, que morí espantat i exhaust, també, en un dels ports de l'exili.

Vicent Mestre, *Embarque de los moriscos en el puerto de Denia*
[Embarcament dels moriscs al port de Dénia], 1612-1613.
Oli damunt tela, 115 × 178 cm. Col·lecció Fundació Bancaixa (1);
Vicent Mestre, *Desembarco de los moriscos en el puerto de Orán*
[Desembarcament dels moriscs al port d'Orà], 1612-1613.
Oli damunt tela, 115 × 178 cm. Col·lecció Fundació Bancaixa (2)

Panoràmica del port de Maó amb la base naval a l'esquerra i la fortalesa de La Mola al fons, durant la Guerra Civil. Arxiu *Diario Menorca* (1); El vaixell *Le Mansour* a Orà, 1939 (2)

Deseado Mercadal, Alger, 1939. Cortesia Família Mercadal (1); Coberta del llibre de Deseado Mercadal Bagur *Yo estuve en Kenadza*, 1983. Cortesia Família Mercadal (2); Camp de concentració a Kenadsa, sense data (3)

Daniel García Andújar, *Patente de corso. Atlas* [Patent de cors. Atles], 2022 (detall). Dibuix robòtic, fotografia, impressió digital. Conjunt de 64 elements de diverses mides. Mides variables. Cortesia de l'artista

Daniel García Andújar, *Mare Nostrum, al-Baḥr al-Mutawāsiṭ*, طس او تم ل رحبل, *Ak Deniz*, 2022. Impressió damunt paper, 43 × 70,5 cm. Cortesia de l'artista

ON SOM ARA?

Marina Fokidis

Som aquí. On?

Gent de pertot arreu, en condicions molt diverses, es demana: “On som”? La pregunta es històrica, no geogràfica. Què és el que estam vivint? On ens està portant? Què hem perdut? Com podem seguir sense una visió plausible del futur? Per què hem perdut tota perspectiva del que hi ha més enllà d’una vida?

Els experts acomodats responen: globalització, postmodernisme, revolució de les comunicacions, liberalisme econòmic. Són termes tautològics i evasius. Envers l'anguniosa pregunta sobre on anam, els experts murmuren: enlloc.

—«Where Are We?», John Berger, octobre de 2002¹

Vaig conèixer Daniel García Andújar a principis del 2016. Era un capvespre d'un dia entre setmana, però no en record el mes. En aquella època eren més importants els dies, les hores i la quantitat de persones i tendes. Ens coneguèrem a la intempèrie, devora el Mediterrani, al moll E1 del port del Pireu, entre 5.000 persones que cercaven una tenda on dormir i alguna cosa per menjar. Bufava un vent fred, com cada hivern a Atenes, encara que els turistes es pensin que allà sempre és estiu. La majoria de les persones, llevat del nostre petit grup i els de l'equip de rescat, fugien de Síria. La situació era immanejable gairebé a tot arreu (excepte per als pocs que estaven al capdavant). Cada dia, el nombre

1. Berger, John. *Hold Everything Dear: Dispatches on Survival and Resistance*. Londres: Verso, 2007.

[illegible]

Daniel García Andújar: *Mediterraneum. Atlas. Puertos* [Mediterraneum. Atles. Ports], 2022 (detall). Dibuix robòtic, impressió damunt paper. Conjunt de 163 impressions, 29,7 × 42 cm c/u. Cortesia de l'artista (1); Daniel García Andújar, *Migrantes desaparecidos registrados en el Mediterráneo desde 2014* [Migrants desapareguts registrats al Mediterrani des del 2014], 2022 (detall). Dibuix robòtic, impressió damunt paper. Conjunt de 43 impressions, 29,7 × 42 cm c/u. Cortesia de l'artista (2)

d'individus que arribaven a Grècia es duplicava o es triplicava. No hi havia espai on acollir-los, ni tendes ni prou aliments, ni una estratègia de govern o mitjans econòmics amb què articular-la i atendre adequadament aquest riu imprevist de persones que fugien, a milers, dels horrors de la guerra. Només hi havia un moll de formigó amb quatre barracons escampats i un gran espai obert. El mateix espai que més endavant (una vegada «desallotjats» els refugiats) comprà la multinacional COSCO, una naviliera xinesa que ara opera des del port grec.

Aleshores, Grècia passava pel pitjor moment de la seva crisi econòmica: a punt del col·lapse i assetjada pel Fons Monetari Internacional a causa del deute públic, lluitava per aixecar el cap (com els milers de persones que solcaven la mar per arribar-hi). Les mesures d'austeritat s'agreuaren per la crisi dels refugiats, però, mentrestant, la Unió Europea protegia (una vegada més) les fronteres septentrionals d'aquests «nous invasors» necessitats. Finalment, alguns països del nord, més rics, acceptaren (afortunadament) més refugiats que d'altres, però pagant (i potser encara ho fan) un preu polític. I és que el naixement i la proliferació de partits i governs d'extrema dreta a Europa no són del tot aliens a la (justificada) acceptació i (fructífera) integració de refugiats no occidentals en el que anomenam el continent europeu. Últimament, en aquests països comença a sorgir la xenofòbia, especialment contra els refugiats i els immigrants procedents del vast univers àrab. Expressat (ben alt) per moviments d'«extrema esquerra» i altres *morphómata* políticament polaritzats, i no només per part de la ultradreta autoritària, el vertader missatge és d'intolerància cap a les diferents cultures i religions —per més que es presenti amb una altra disfressa, en forma de solidaritat cap a altres grups ètnics (no musulmans).

García Andújar i jo ens coneguèrem gràcies a la documenta 14, que va tenir dues seus. A finals del 2013, un jurat internacional format per prestigiosos professionals del món de l'art acceptà, en nom de la documenta gGmbH, la proposta d'Adam Szymczyk de distribuir l'«influent» esdeveniment quinquennal entre Atenes i Kassel. I heu-nos aquí, Daniel García Andújar com a artista participant, com a arxivista «emancipat» (i ho és) a la recerca de correlacions entre les pràctiques imperialistes i colonitzadores, i jo, membre de l'equip de la documenta 14 que es dedicà —quan Szymczyk posà els peus a Atenes— a facilitar aquell intercanvi desafiador i històric entre Atenes i Kassel, entre el sud i el nord d'Europa, entre el Sud i el Nord, i entre altres binomis direccionals.

Aquells horabaixes no anàrem al Pireu a «fer art». Com podia algú treure profit d'un gran nombre d'individus sense terra, exhausts, «il·legals» i «indesitjables» en un moll en ple hivern després de sobreviure a les atrocitats de la guerra, a la crueltat dels contrabandistes i a les onades del mar Mediterrani? (Malauradament, alguns artistes superestrella feren precisament això, però no formaven part del nostre grup.) Nosaltres hi anàvem, potser, a veure la dura realitat i a entendre, d'una manera visceral, com funciona el món. Ens va costar, no només perquè el nostre era el costat segur d'aquells «temps» i d'aquelles «històries» paral·leles de la condició humana, sinó també perquè érem ciutadans de la part del món que fa que viure en altres llocs sigui tan insuportable perquè tanta gent es vegi empesa a arriscar-se a morir per voler canviar les seves condicions de vida. El menys que podíem fer és donar-ne testimoniatge. I potser també oferir un poc d'ajuda portant tendes, implicant-nos amb les persones i les seves necessitats i, de tant en tant, afavorint i fent gests íntims (i gens espectaculars) com a reacció a una situació

tan inaguantable. La *Utopia* de Thomas More llançada al Mediterrani, la nit de l'11 de març de 2016 al Pireu, va ser un d'aquests gests, duit a terme per l'artista Ross Birrell. Mai no oblidaré la imatge del llibre girant en l'aire fins a enfonsar-se en el mar davant un gran vaixell que, ple de persones angoixades i cobertes de salnitre, s'acostava per l'horitzó. Després d'allò estiguérem una estona completament en silenci mentre observàvem el que ens envoltava. Feia la sensació que el temps s'hagués tensat i alentit d'una manera peculiar que feia visible cada detall.

Amb tot, la utopia no és només una illa distant; és també l'acte de traçar el mapa, tots plegats, d'un espai discursiu i territorial. La qüestió és com podem fer que aquests espais es corresponguin amb la realitat, i com podem oferir un itinerari en el mapa per a qualsevol debat que plantegin. El port del Pireu, el port de l'esperança, com l'anomenaven molts refugiats, era la segona aturada del seu llarg trajecte. Això no obstant, semblava el contrari de la «imatgeria perfecta» del món descrita per More. No hi havia cap centímetre d'espai, ni interior ni exterior, que no estigués ocupat per alguna mena d'allotjament improvisat: la gent dormia a qualsevol lloc. A l'aire hi regnava una sensació d'«espera» incerta. Tot i així, com afirmà Pier Paolo Pasolini: «No hi ha desesperació sense una mica d'esperança.» Record, gravat a totes les cares, un sentiment d'expectació perquè alguna cosa canviàs dia a dia, hora a hora, i finalment els països amb economies sòlides i mitjans econòmics amb què donar-los suport els deixassin entrar. Encara que tothom sabia que les fronteres cap al centre i el nord d'Europa estaven tancades hermèticament, ningú no estava preparat per acceptar-ho. I és que, com podia tenir cap sentit aquesta realitat? Com es podien assumir una sèrie de guerres «incitades» i l'empobriment consegüent de la majoria de

la població del planeta (en benefici d'una petita part)? I, especialment, com ho podien fer les víctimes directes?

Tal vegada tota aquella gent que havia arribat al port tenia algun motiu per no pujar als autobusos que els havien de portar a un camp de refugiats organitzat per l'estat: reafirmar la possessió de la seva pròpia existència. «Manifestar» els seus propis «cossos soffrents» a la vista de tot el món als molls d'un gran port mediterrani potser era la seva manera de protestar per la violació dels seus drets humans bàsics. A més, com que molts procedien de geografies on la democràcia era motiu d'una lluita constant, sabien com podien arribar a ser aquests camps oficials i desconfiaven d'aquesta opció. I en molts de casos tenien raó, per desgràcia. Finalment, aquella «protesta», aquell assentament espontani i efímer *en plein air* que depenia en exclusiva del suport privat individual, per part d'activistes i altres equips de rescat, va adquirir una rutina pròpia, molt més humana que la de la majoria dels camps oficials. Era un pur intercanvi entre tots els implicats: un d'aquells moments estranys en què l'amor s'imposa a l'economia i a la política, i a qualsevol altra forma d'injustícia, en què la solidaritat venç la barbàrie. No obstant això, no va durar gaire —i és que aquests moments no solen durar. Ser testimoni d'aquelles nits al port, com a conseqüència de la guerra de Síria (la més destacada entre d'altres), va ser una advertència important i un recordatori de la persistència de l'hegemonia. Afectà la nostra feina i la nostra vida en aspectes profunds i múltiples.

Aleshores, García Andújar treballava en dos projectes per a la documenta 14. Un consistia en una sèrie de 82 artefactes que evocaven els 82 gravats realitzats per Francisco Goya (1746-1828) entre el 1810 i el 1820, i en els quals el pintor criticava de manera encoberta la violència exercida contra la població durant les guerres entre l'imperi

napoleònic i Espanya. L'altre era un glossari (2016), en text i imatge, del llenguatge feixista, conegut com a LTI o *Lingua Tertii Imperii*, i tractava sobre la junta militar a Grècia i els seus vincles amb altres dictadures. Ambdós treballs s'havien concebut com una forma de resistència visual i performativa en contra de tota mena de violència. A semblança de la possibilitat que he esmentat abans, que els refugiats del port del Pireu estiguessin portant a terme una protesta inconscient o encoberta per visibilitzar tant com poguessin la seva situació, l'estratègia de Daniel era (i continua sent) exposar els sistemes en actiu i demostrar-ne els errors, i així, potser, fer-los més susceptibles de sucumbir a una revolució justificada. Traslladant els gravats de Goya a l'era de la impressió 3D, i traduint el llenguatge feixista i els arxius de la dictadura en forma de petit llibre obsequi, va posar de manifest que la guerra, com qualsevol altre sistema de dominació violenta sobre els altres, persisteix implacablement, no sols en la seva forma literal, sinó també per mitjans econòmics i culturals imperialistes.

Som aquí: enlloc

Avui, García Andújar i jo ens tornam a trobar, amb aquest text, en algun lloc entre dues ribes del Mediterrani, les de Grècia i Mallorca. Moltes de les persones que vàrem conèixer al Pireu ja deuen haver aconseguit arribar a la seva «anhelada» destinació —pot ser que després de patir el que no està escrit i gastar-se els estalvis d'una vida, o més, en xarxes il·legals de tràfic de persones. Tal vegada, alguns s'han pogut integrar plenament, mentre que d'altres, decebuts, deuen enyorar la terra que deixaren enrere i potser ja no existeix. I a alguns altres, potser se'ls ha negat l'asil i se'ls ha deportat de tornada al lloc de procedència,

per a bé o per a mal. L'aigua traça el relat de les seves vides. La crisi dels refugiats de 2015, un efecte de l'anomenada Primavera Àrab i de la guerra de Síria, va ser la prolongació de molts altres desplaçaments forçats al llarg de la història de la humanitat. Enumerar-los tots ens ocuparia segles i moltíssim espai vital.

Aquest cop, García Andújar, entre altres obres i accions, s'emporta l'antimonument de Posidó a un viatge al centre d'«enlloc» i, alhora, a un punt del mapa molt concret. La peculiar, mòbil i incerta «geografia» del Mediterrani és realment «enlloc»? O és aquest «enlloc» un tret que s'imposa en el mar, que oscil·la constantment entre la desterritorialització i la reterritorialització, i on el desplaçament violent de persones s'ha convertit en la norma i el marcador definitiu del «creixement» i el «progrés»?

Els pobles es desplacen sense parar (per força o per elecció) per aquestes aigües que els separen però també els connecten. En canvi, les identitats no suren lliurement, sinó que estan limitades per barreres i fronteres. La patrullera Frontex forma part del Mediterrani, tant com els operadors turístics, els mercants o els socorristes. Per cada mil persones que es banyen al matí en les aigües clares i blaves, a la nit una quantitat semblant lluita per mantenir-se a la superfície o, fins i tot, s'ofega. Esperança i desesperació, desig i desarrelament, violència i pau, pèrdua i memòria, redempció i ordre, allò social i allò individual: tot plegat se suma a la fauna d'aquest llit marí.

La Mediterrània ha estat un indret marcat (i encara ho és) per colonialismes superposats, també per aliances entre països del sud. Guerres, esclavitud, violacions, violència política i opressió en totes les seves manifestacions han persistit sempre a la zona i han obligat els pobles a cercar constantment una oportunitat per sobreviure. Molts no ho aconsegueixen, perquè moren —o les autoritats

portuàries els deixen morir— a mar oberta. Cada cop més governs europeus deixen d'informar i fins i tot de comptabilitzar el nombre de morts a les «seves» aigües. És la nova estratègia política. Les profunditats del mar Mediterrani són plenes de «morts sense enterrar». Com podem honorar-los? La convivència que s'atribueix a la coexistència de les tres cultures i religions mediterrànies s'invoca sovint com a fita del pluralisme i el respecte mutu. Al mateix temps, però, els líders europeus han reduït les quotes d'immigració i han reforçat la seguretat a les seves fronteres terrestres i marítimes. Les noves tecnologies de vigilància i unes polítiques de control fronterer draconianes són ara l'altra cara del multiculturalisme històric de la regió.

Però, per què Posidó? Què significa avui —quan les travessia marítimes són constants i mortals per als refugiats— commemorar o fins i tot adorar un déu audaç de cos hipermusculat, capaç de matar-nos en un segon si s'enfureix?

Posidó era un déu bipolar: d'una banda, creà illes i mars en calma per als viatgers; d'altra banda, és el déu que vetllava pels colonitzadors, que beneïen les aigües i li feien ofrenes perquè aprovàs les seves conquestes. Si se l'ofenia, o simplement se l'ignorava, suposadament colpejava el terra amb el trident i causava terratrèmols i naufragis. Odiava Ulisses, i durant anys va fer tots el possibles per evitar que tornàs a Ítaca. En l'actualitat, són diverses les armes d'exèrcits d'alguns països que porten el seu nom, com l'avió Boeing P-8 Poseidon i el Posidó Rus, un dron submarí que funciona amb energia nuclear. Dominació, desplaçament violent, rapte, possessió, patriarcat, supremacia blanca i apropiació són alguns dels fonaments mitològics de la «democràcia occidental». I tot i que els hàbits i les connotacions canvien amb el temps, aquests conceptes mai no són del tot aliens a la seva formació i evolució. Les «abduccions» de colors, rituals, cultures, polifonia,

riquesa, «marbres», històries i objectes històrics, persones, llars i dignitat humana s'han duit a terme en nom de l'establiment d'un món «il·lustrat». Com podem trobar maneres de combatre l'exclusió?

Salpant amb Posidó en un vaixell que abans havien utilitzat els refugiats, García Andújar proposa, entre altres coses, una catarsi! No hi ha cap entitat o esdeveniment singular. Tot està connectat amb tota la resta, i no és senzill desfer i tornar a teixir aquests embolics d'una manera diferent. Com va escriure Paul Virilio sobre el progrés tecnològic: «La invenció del vaixell va ser també la invenció del naufragi.» El gest d'endur-se'n l'ídol de Posidó en una mena de processó suposa una interrupció del despietat cicle de crims successius. Ofereix la possibilitat d'una reflexió profunda sobre el passat i, a la vegada, d'un «reinici» per crear un futur (o molts futurs) que s'allunyi del curs «prescrit» i del control de les forces hegemòniques.

Per una curiosa coincidència, escric aquest text pocs dies abans de la inauguració de la documenta 15. (Han passat set anys des que vaig conèixer Daniel García Andújar.) En els darrers mesos, els pocs artistes palestins que participen en aquesta exposició tan destacada, així com els seus directors artístics, el col·lectiu indonesi Ruangrupa, s'han topat amb el racisme en forma d'agressions digitals i, recentment, físiques. El mes d'abril varen aparèixer adhesius als murs de la seu de Ruangrupa que deien: «Llibertat sí, islam no. Gens d'acord amb els bàrbars!» i «Solidaritat amb Israel». El 28 de maig, uns desconeguts vandalitzaren la instal·lació d'un artista palestí i deixaren un extintor al costat d'unes criptiques amenaces de mort pintades a la paret. És quelcom extremadament alarmant per als participants de la documenta 15, i més encara perquè Kassel, que és la seu històrica d'aquesta exposició, és a dues hores en cotxe de Hanau, on un extremista de

la dreta assassinà nou persones en un atac racista el 2020. On som? Enlloc... i no ho dic en termes geogràfics.

Per on cal començar si volem fer possible un canvi discursiu? Quines experiències s'estan narrant, qui ho fa i per què? Com podem combatre les asimetries i les jerarquies injustificades en aquests temps metacolonials? Com podem reaccionar a la popularitat de les morfologies governamentals de l'extrema dreta, autoritàries i nacionalistes? I si formam una aliança forta que eludesqui les restriccions nacionals tal com les hem conegut fins ara i que respongui a una nova col·lectivitat basada en l'empatia i la rellevància compartida entre localitats específiques? I si un conjunt de noves «connectivitats» basades en «preocupacions» comunes, així com en una flamant unitat basada en la noció de «carència» i no en la de «poder», fos el més adient i inclusiu?

Mirem on mirem, al passat o al present, al cim o al fons, a l'esquerra o a la dreta, ens trobam guerres, una sèrie de conquestes interminables pel control de la riquesa i els recursos globals i el domini sobre els pobles. Les nostres històries estan carregades de crims que es multipliquen constantment a una velocitat increïble. Ja n'hi ha prou, de sagnants aniversaris que commemoren una tirallonga de mortífers exercicis de poder! El que necessitam és un espai net per «pensar» i, tal vegada, establir uns aniversaris «a la inversa»! Aquesta exposició pot ser precisament això.

Patent de cors
Daniel García Andújar

Del 16 de setembre de 2022
al 22 de gener de 2023

Organització
Es Baluard Museu d'Art
Contemporani de Palma

Direcció
Imma Prieto

Comissariat
Imma Prieto

Coordinació exposició
Catalina Joy
Claudia Desile

Registre
Soad Houman
Rosa Espinosa

Muntatge
Art Ràpid
Es Baluard Museu

Transport
Inteart
Balears Art & Llar

Assegurances
Correduría March-Rs

Disseny gràfic
Hermanos Berenguer

Textos
Imma Prieto. Directora, Es Baluard
Museu d'Art Contemporani de Palma
Tomás Andújar. Periodista
Marina Fokidis. Comissària, escriptora,
editora de la revista *South as a State*
of Mind

Traduccions
Àngels Àlvarez

Impressió
Esment Impremta

© de la present edició,
Fundació Es Baluard Museu d'Art
Contemporani de Palma, 2022
© dels textos, els autors
© de les de les imatges, els autors

S'han fet totes les gestions possibles
per identificar els propietaris dels drets
d'autor. Qualsevol error o omisió
accidental s'haurà de notificar per
escrit a l'editor i es corregirà en edicions
posteriors.

Crèdits fotogràfics
Cortesia de l'artista
Fundació Bancaixa. Fotografia:
Juan García Rosell, p. 19
Arxiu *Diario Menorca*, p. 20
Familia Mercadal, p. 21

Agraïments
Ajuntament de Santanyí, Archivo
Intermedio Militar de Baleares, Arxiu
Municipal Can Bordils, Delegació
de Defensa en Illes Balears, Delegació
del Govern a les Illes Balears, Fundació
Bancaixa, Ports de les Illes Balears,
Rafael Alcón Traver, Tomás Andújar,
Nieves i Mario Berenguer, Aina Calvo,
Laura Campos, Victòria Cantarellas,
Rosa Castells, Gloria Luca, Celeste
Mercadal, Manuel Oliver, Eliane Ortega
Bernabéu, Maria Pons, Damià Rigo,
Mercedes Roldan, Leticia Sastre,
Rafael Umbert, Tomeu Vicens Rigo,
Ricarda M. Vicens

Coproduïda amb

Amb la col·laboració de

ISBN 978-84-18803-42-0
DL PM 00765-2022
Exemplar gratuït. Prohibida la venda

#DANIELANDUJARESBALUARD

@ESBALUARDMUSEU

WWW.ESBALUARD.ORG

ESBALUARD
MUSEU D'ART
CONTEMPORANI
DE PALMA

PLAÇA PORTA SANTA CATALINA, 10
07012 PALMA
T. (+34) 971 908 200

HORARI: DE DIMARTS A DISSABTE DE 10 A 20 H
DIUMENGE DE 10 A 15 H